

FIGYELŐ

OLVASÓJEL

Tömörkény István: Katona a kötélén
Válogatta, szerkesztette, az utószót írta Péter László
Szépirodalmi, 1989. 462 oldal, 85 Ft

A különböző irodalmi divatszenczácók farsangolása idején könnyen támadhat az olvasókban egyfajta heves vágyakozás az álombeli „kincs, ami nincs” után, s balgatag eufóriája közben igencsak hajlamos megfélekedezni arról, ami viszont időtálló érvénnyel ébredés után is ott van a keze ügyében. Így például, a magát kellett és csillogó spanyolaranyból készült irodalmi bross és biszu között, hogy egy friss példát említek: mondjuk, Tömörkény István művészetének óaranyáról, amelyet (csékélység!) Ady Endre, az öreg Ignotus, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Krúdy Gyula, Kuncz Aladár, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és Móra Ferenc láttak el elismerő kritikáik nemesfémpróbajelével. Nekem legalábbis ez az első gondolatom a Tömörkény-életmű tudós szegedi kutatójának, Péter Lászlónak a vállalkozásával kapcsolatban, amelynek során az író katonatárgyú emlékezéseiből és tárcanoveláiból állított össze egy gyűjteményt, *KATONA A KÖTÉLEN* címmel. Engem ugyanis ez a régi írásokból összerakott könyv legelőször is az *újdonosságával* ragadott el, ami egy természetes és szerencsés szerkesztői lelemény következménye; Péter László a régi magyar katonaeletet és katonasortot ábrázoló Tömörkény-remekléseket az anyag és a történet történelmi időrendjébe sorakoztatva adta közre, minek következtében ezek az ismerős írások az újdonosság szenzációjával szolgálnak, valóságos revelációvá mélyítve az újraolvasás meghittén és jólesően otthonos élményét.

Ez a reveláció több forrásból is táplálkozik. Mindenekelőtt abból, amit Péter László is említ, hogy tudniillik „*az így felsorakoztatott elbeszélésekből az író katonáskodásának minden lényeges eleme megismerhető*”. S valóban: a legelső s egyben a legemlékezetesebb, amit 1888 őszén

kezdt meg a novibazári területhez tartozó szandzsákban, „*a Metálka tetején, egy várforma sárga házban, ahol... a tájék olyan*” – írja le Tömörkény, a kötet NOVIBAZÁR című írásában a Plevlje, Prijepolje, Priboj és a Lim-folyó által határolt terület félelmetes földfelszíni viszonyait, túl a bosnyákföldön, túl Montenegrón és túl Hercegovinán, ahol bizony már véget ér a szép Balkán-Svájc –, „*mint egy megölt ország. Naphosszat mégy az úton, s nem jön veled szemközt senki. Egy házat nem találsz, egy kecskét sem. Vad nincs semmi, a madárvilágot a hegyi sas képviseli, amely lassan kering a kopár dombok, hegyek között*”. Egyszóval: olyan világ ez, ahol „*még a kutya se úgy ugat...*”, jegyzi meg lemondóan egy Szeged környéki tanyasi regruta. – Innen került vissza, 1889 őszén Szegedre, a Mars téri lakatnyába Tömörkény, s innen indult aztán előbb az erdélyi, a székelyhidi királygyakorlatra ezredével, majd a császárváros szívébe, a Burgba, s ennek a háromszentendős katonáskodásnak az epilógusa az első világháború „*harcmaraja*”, amikor Tömörkény, bár jelentkezett, főnöke tiltása miatt nem vonulhatott be öreg népfölkelőnek. Ahogyan egykori katonatársának, cukszfürer Korányinak mondta: „*Lefűjtak.*”

Ámde mindezzel együtt, beleértve azt is, hogy Tömörkény leírásai erről a vad vidékről úgy is használhatók, mint egy valódi bedekker precíz útmutatásai (a könyv szerkesztője, Péter László úgy is használta; utószavában ugyanis elmondja, hogy jó háromnegyed százzal később e szövegek szolgáltak jó kalauzul számára, amikor felkereste az író egykori katonáskodásának eredeti helyszíneit), a reveláció másik forrása, ami a történelemnek az anyagra ráakódott nemesrozsájából következik, vagy ha tetszik: az anyag történelmi metamorfózisából, mert Tömörkény már egy évszázaddal ezelőtt is, civilben és munderban egyaránt, azt a múltófélben lévő Magyarországot rögzítette a papirosra, amely – hogy Krúdy 1917-ből kelt megemlékezéséből idézzek – „*még itt van, de már elszállóban van, mint a felhő a szél szárnyán*”. És ki tudná megmonda-

ni, milyen messzire szállt azóta az a felhő, s mi-
kor enyészett el végleg az Idő levegőegében,
amelyben visszatükröződött a valamikori, ré-
gi Magyarország arca, s amelyet „a magyar Al-
föld költőjének” s „prózát író Petőfijének” (Krúdy):
Tömörkénynek az írotolla őrzött meg az ő
könyveiben? Így hát katonatörténeteire is ér-
vényes és igaz, amit általánosságban állapított
meg Tömörkényről Móricz Zsigmond, hogy
műve „forrásmunkája lesz az életnek”. És: „kin-
csesztára a magyar néprajznak”, amit viszont hű-
séges szegedi szótárának, Juhász Gyula
hangoztatott a „tökéletes rajz” mesteréről. (S Ju-
hász Gyula előtt nyilván az sem volt titok,
hogy barátja nemcsak a néprajznak, de a nép-
nyelv feltárásának és konzerválásának is egyik
mestere volt, hiszen Szily Kálmán nyelvészeti
szótára számára vagy háromezer „elkönyve-
letlen” szót küldött be az Akadémiának, s jó
fél évszázaddal később Bálint Sándor nevez-
tes szegedi szótárának is az ő életműve a fő
adatszolgáltatója.) Ez a történelmi és néprajzi
és népnyelvi kútfőhittel teszi, hogy a KATONA
A KÖTÉLEN anyagára támaszkodva egy hadtör-
téneti disszertációt is meg lehetne írni akár,
mind a korabeli hadfelszerelési tárgyak, mind
a katonaszokások és -erkölcs, mind pedig a
szolgálati szabályzat vonatkozásában, amely
utóbbi nélkül, jegyzi meg Tömörkény, „csak
lélegezni szabad... Más minden egyéb ténykedés sza-
bállyal van körítve...”.

De a XIX. század végi balkáni politikátör-
ténét kutatójának is kínálhat hasznos adaléko-
kat és továbbtűnődésre készítő gondolatokat
„a történelmi fejlődést” illetően. Először is
pontos képet ad arról, hogy miért kell a Lim-
folyón átvezető török hídon háromlépcsnyi
távolságból farkasszemet néznie egymással a
török és a magyar fegyvernek. A válasz lehan-
golón – mondhatnám: sematikusán – tömör:
azért, „mert a politika úgy akarta”. (Ebben az
esetben „Andrássy Gyula nagy álma: területfoglá-
lás Szalonikiig”.) Ez van fõnt, a nagypolitiká-
ban. De semmi vész, mert lenn, a hídon a ka-
tonák „átjártak egymáshoz kártyázní, iszogatni,
mert nem való az, hogy török meg magyar ellensé-
geskedjen egymással. Ázsiai anatól legények voltak
ezek, akik éppen nem rokonszenveztek Novibazár
szerbül beszélő mohamedánjaival. Annál inkább tet-
szett nekik a magyar”. Ugyan miért? „Mert a nyel-
ven keresztül megértették benne a rokont.” S talán
a közelebbi történelmi emlékek is; a százötven

évig tartó török–magyar háborús-békés egy-
más mellett élés a hódoltság körülményei kö-
zött. Bizonyára ez is közrejátszhatott abban,
hogy az a különös végvári fraternizálás,
amelynek emlékeit Takáts Sándor miniatűrjei
őrizték meg, csak egy pillanatra ért véget a
karlócai békével a XVII. század legvégén, de
viselkedésmintái, úgy tűnik, töretlenül meg-
őrződtek a génekben szinte.

Hasonlóképpen pontos képet ad Tömör-
kény könyve arról az etnikai sokszínűségről
is, amelyből oly szépen kitenyészett a XX. szá-
zad egyik győgyíthatatlan rákfenéje: a kisebbsé-
gi-nemzetiségi állapotok megoldhatatlansá-
ga, amelyben a különböző népeket és néptör-
redékeket egymással szembefordító gyilkos és
vak indulat – kinek-kinek a saját szemszögé-
ből – indokolt logikája alakítja ki s ülteti át az
élet mindennapjaiba a különböző diszkrimi-
nációk fátumát. Mi a helyzet például azon a
földön, Novibazár környékén, ahol Tömör-
kény katonáskodott? „A szerbség ott el van nyom-
va, örül a mi katonáinknak. Van oka rá, mert az Is-
ten háta megettől földön úgy bántak vele a törökök,
ahogy akartak... Csak túrt lények, s ennél fogva
örömmel látják az osztrák–magyar katonát, akiben
szabadítójukat sejtik. A mohamedán ellenben fana-
tikus és vad. Bár ők sem egyebek, mint renegát szer-
bek, aminek élénk kifejezője az, hogy a társalgási
nyelv nem török, hanem a törökkel kevert szerb–bos-
nyák idióma.” S most fel lehet tenni a kérdést:
mi teremthet igazi kohéziót a különböző, de
együtt élni kényszerülő népek között? A kö-
zös nyelv? A közös hit? Vagy a közös etnikum?
Tömörkény írásai nemcsak a jelenség felszí-
nét, de ennek a megállíthatatlan ringlispílnék
a motorját is pontosan és híven ábrázolják.

Amin azonban teljes lélekkel elcsudálkozik
az ő derék, jóhiszemű erkölcsi idealizmusa
folytán, az a következő: „igen érdekes viszonyok
között él ott az osztrák–magyar katonaság, amire, ha
jól tudom, a híres oláh puccs óta nem is volt eset Eu-
rópában, hogy idegen állam katonasága egy másik
állam területén állomásozzon”. Szegény Tömör-
kény! Ha tudta volna, hogy ezen a területen
milyen szédületes tempót vesz majd száza-
dunkban az európai fejlődés, melynek kö-
szönhetően egy évszázaddal később, a helsin-
ki deklarációt aláíró harminchat ország közül
(ha jól számoltam) legalább huszonkét függet-
len állam dicselkedhet el ezzel a Tömörkényt
őszinte elcsudálkozásra készítő raritással.

A reveláció fő-fő forrása azonban mégiscsak az emberi tényező: a szegedi és a Szeged, Vársárhely, Makó környéki, tanyasi származású paraszti katonatömeg. A néprajzi, a nyelvi és a hadtörténeti kincsesládák – katonaládák – előterében kielevenedő regruták és öregkatonák (vagyis a „*fiamok*” és az „*apámok*”, ahogy akkoriban a mai „*kopaszokat*” és „*öregeket*” hívták). Az a Csukonyi Bálint például, aki karácsony szent estéjén a következő szavak kíséretében kínálja fonatos kaláccsal a szemben álló török katonát: „*Ögyél, Ibró testvér, magyarországi!*” – Igaz, a török is azt kérdi Tömörkénytől: „*Hová mégy, Pista, öszöm a szádat?*”; olyan kifogástalan szegedi dialektusban, „*mintha csak az átokházi puszta valamely embere beszélne*”, jegyzi meg az író. S miért is ne? Hiszen, „*anatóliai gyerekek voltak, ők éppúgy nem tudták, miért vannak ott, mint ahogy mi nem tudtuk: ez elég volt a baráti szerelemre*”. S éppen ezért közös volt a két megszálló hadsereg balsorsában a honvágy is, „*s talán ez a nosztalgikus érzés hozta oly közel a török és a magyar szíveket a mindkettőnkre nézve idegen szlávországban. A mi lelkiünk a magyar búzatermő rónák napsugaras tájaira röpködött haza, az ő szívük pedig vágyta a sudár pálmafákat, amiket Ázsiában hagytak, s amiknek sovány árnyéka alatt a faderékhoz kötvé ringott a bölcsőjük*”.

A honvágy. A honvágy mondatja az egyik regrutával Tömörkénynek, miközben egy fehér inget vesz elő a láda fenekéről, hogy ezt nézze meg, mert „*az még magyarországi mosás*”. S ugyanez a honvágy adja Infanteriszt Vincenz Szellő szájába az íróhoz intézett kérést, hogy írjon meg helyette haza egy levelet, de: „*Csinálja úgy – mondja húzódozva –, hogy sérjanak rajta otthon. Így találta el Szellő Vince, hogy milyen az igazi levél.*” De ebbe a vágyakozásba a haza után, Tömörkény embereiben belevegyül valamilyen ősbib és mélyebb szomjúság a jó anyaföld iránt, amely a paraszti mélytudat nemzet alatti anyanyelve, amely a háború vérzivatarában is hallatja a szavát; amikor például János (annak a bizonyos „*mesebeli János*”-nak a tejtestvére) beássa magát a frontra, s egyszerre csak elkezd morzsolgatni a kidobált földet: „*feketés, de könnyű, nem heves fajta, van egy kis keménysége, de azért mégis olmos, ez a rozs-búzáig igazenszak bírná*”. S ekkor János, a harc közben odaszól a mellette fekvő hadnagyának: „*Hadnagy úr, ez jó föld.*” S hogy milyen erővel működik ez a minden parasztból lett katoná-

ban közös érzés, annak szívszorító kifejezését adja A GÓG című szösszenet története, amelyben egy magyar katona kiugrik kaszával a lövészárók elé, hogy levágja a búzát, mert az zavarja a kilövést, s kaszakó helyett a bajonéttal feni meg a rázúduló golyózáporban a kasza pengéjét. „*A fenés alatt a kasza peng. Csendülésének a szava áthallatszik a muszka gödörbe. S a túlsó oldalon, a gödörben, a muszka parasztlak megértik a kasza pengésének a szavát. A tüzelés megszűnik. Hiszen ez a parasztestvér kaszál.*”

S ezen a ponton jutunk a Tömörkény-remeklések igazi titkának a közelébe, s válunk szemtanúivá szinte annak a csodának, ami Tömörkényt a maga igazi hangjához és írói szemléletéhez elvezette, s amiről Kosztolányi, mintegy a titok megfejtéséül és magyarázatául, a következőképpen beszélt: „*örök időkre lekottázta a magyar vér ütemét, a keleti parasztlak utánözhatatlan, belső ritmusát*”. S a „*lekottázás*” csodája arra a feltáró és leletmentő misszióra is emlékeztet, amellyel a magyar művészet egy más területén, a zenében, Kodály és Bartók beemelte a magas művészetbe a paraszti világ dallamait és zenéjét. Mindez pedig éppen akkor esett meg Tömörkénnyel, amikor a Novibazár területén állomásozó első hegyi brigádban regrutaidejét töltötte. „*Magányos, megfigyelő kagyló-élete*” (ahogyan Krúdy jellemezte őt) a közös katonasors révén forrt össze a magyar paraszti mélyvilág embereivel. De nem azért, mert Tömörkény „*született jó ember*” volt, hanem a sors ennek az összeforrásnak a lehetőségét mint kényszerűséget helyezte Tömörkény életútjába, méghozzá egy kisebb társadalmi lecsúszás formájában, hiszen nem végezvén be idejekorán iskoláit, amikor be kellett vonulnia, nem kapta meg a karpaszományos szalagot, ezért neki is el kellett merülnie, kezdetben az írástudó embernek amúgy kijáró kisebb-nagyobb kedvezések nélkül, abban a keserves, testet-lelket nyűvő sorshelyzetben, amibe „*a népek az ország használatában*” kerülve jutnak bele. Írói érzékenységét, ösztönös humanizmusát nyilván ez a kényszerű alászállás tudatosította, s így vette észre s szemlélte most már egészen másképpen, mint a kor „*népbarát*” irodalma, a parasztestvérben az embertestvért. [A népet sokan szeretik „*szívből, igazán*” ma is, csak éppen azt nem tudja megírni róla senki, amit ő.]

Amit Tömörkény az ő szegedi népének,

katonatársainak mindennapjaiban a született humanista író érzékeny tárgyilagosságával észrevett és megörökített, az minden szívárványló szépségével együtt az emberi szenvedés állapotrajza, az örök katonabánat, a fájdalom férfias szeméremmel visszanyelt jajszava – a jellegzetes dél-alföldi paraszti észjárás humorával kifejezve. Mert amikor az egyik öregkatona megmérgeződve azt végja oda a másikat, hogy „*Ne komázzék kend... mert úgy elhajítom kendet, hogy öt forintért nem hozza vissza a vasút...*”, az a teremő indulat humorra valóban (s ma úgy mondanák, hogy „*úgy megvágom, hogy kirepül a béketáborból!*” – ha ugyan még volna béketábor). De amikor az öregkatona azt mondja a kezdő regrutának, hogy akkor szabadul majd a mundérból, amikor a kaszárnya előtt álldogáló „*küszent a kükönyv utolsó lapjára fordít*”, abban már benne van ennek az élethelyzetnek a leverő kilátástalansága is. Végláthatatlan időnek kell eltelnie ugyanis a reménytelenség ködébe vesző szabadulás pillanatáig, minden pillanat a teljes kiszolgáltatottságban telik el, mert hol az „*apámok*” kegyetlen, nyers tréfáit kell elszenvedni, hol pedig a kikötés iszonyatát, amikor is a két óra leteltével, „*ahogy a sző a csomójából kibontakozik, a hátrakötött karú ember súlyosan zuhanva esik a pincefolyosó tégláira. Ez az ébresztő, mert arcát ott összevervén, észére tér*”.

Tömörkény katonanovellái azt mutatják, hogy a parasztember azzal a belenyugvással viseli el a katonaság sorscsapásait, amivel az időjárás viszontagságait. Két „aktív” válasza van mégis; az egyik: a szökés, amikor a katona „*hosszú takarásba*” megy, magyarul: megszökik, a másik pedig a gyűjtemény címében is szereplő kötél, amely ebben az esetben nem arra a kötéltre utal, amellyel a katonákat fogdosták valaha, hanem szó szerint úgy kell érteni, ahogyan József Attila gondolta, amikor leírta egyik versében – „*kenderkötél a nyakamon*”. Tömörkény nekikeseredett regrutái is rendszerint kötélen végzik be – örökre – a szolgálatot.

Az első világháború „harcmorájának” érintésére – és ihletésére – Tömörkény, a Tisza partján várva a Zimony felől érkező hajóra, amely a sebesülteket hozná Belgrád alól, képzeletbeli szemlét rendez a különböző katonanemzedékek fölött, akikben az örök katonasors reinkarnálódik, s akiket ő még közvetle-

nül ismerhetett. Ebben a hatalmas vízióban természetesen felvonulnak az ő katonacimborái, akikkel együtt szolgált a szandzsákban, aztán azok, akik 83-ban voltak lenn, majd a még öregebbek, akik elsőnek mentek le, 78-ban, Boszniába. Aztán azok az „*agg csontok*” következnek, akik 66-ban katonáskodtak Königrätznél, s az ő nyomukba lépnek a Lombardiát megjárt „*apámok*”, akik „*a Venedigben őrt álltak a placcamarkón, ami alatt a Szent Márk tere értendő. És mindezen vén csontok és hős atyák fölött a magasságban, mint valami szentségek tartózkodnak ama néhány egykori fegyveresek, akik még megvannak a negyvennyolcas honvédek közül*”.

Gyönyörű kép, magasztos vízió. Mielőtt azonban végképp az egekbe ragadná szárnyalásával a könyv olvasóját, Tömörkény félreérthetetlen határozottsággal figyelmeztet a fájdalmasan rideg valóság – az egész gyűjtemény – ellenpontjára: „*Mit csinálna kend, ha még egyszer regrutának kéne tőnni? – A megkérdezett minden hosszabb gondolkodás nélkül felelt: – Agyonlőném magamat, komám.*”

Domokos Mátyás

KIRE JÁR RÁ A RÚD?

Nagy Lajos: Tízezer kilométer Szovjetország földjén
Interart–Szépirodalmi, 1989. 189 oldal, 98 Ft

Nem tudom, honnan vette Illyés Gyula, hogy Nagy Lajosnak titkos elégtételt szerzett volna, ha a pesti utcákon neonfény villogja nevét, de nem járhatott messze az igazságtól. Persze csak ha képletesen fogjuk föl a kijelentést, hiszen Nagy Lajos igazán nem vádolható gigantomániával, nem hajhászta a hírnevet, nem volt meggyőződve arról, hogy ő a legnagyobb magyar író. Ellenben tele volt kisebbségi érzéssel, rettegett a mellőzéstől, szorongással töltötték el az élet apró-cseprő eseményei, ideges félelmet keltett benne a nélkülözés és a kudarc, leküzdhetetlennek tűnt számára a magány. A szerencsétlenséget és a sikertelenséget sorscsapásnak érezte, mellyel szemben tehetetlen, hiszen már születése, sőt foganása pillanatában megjelölték útját: egy megesett